

تحلیل تربیتی دعاهای انبیا برای فرزندان در قرآن با تأکید بر روایات تفسیری؛ ساختار، محتوا و کارکرد

سید علی اصغر علوی (دکتری تخصصی قرآن و علوم گرایش مدیریت جامعه المصطفی العالمیه قم)

modirekarbala313@chmail.ir

زینب دهقان (دانش آموخته سطح سه رشته اخلاق و تربیت اسلامی حوزه علمیه تخصصی امام حسین یزد)

ommezahrasadat1399@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

چکیده

دعا در فرهنگ قرآنی و حدیثی، ظرفیتی غنی برای انتقال آموزه‌های تربیتی است. دعاهای انبیا برای فرزندان، گنجینه‌ای ارزشمند از نکات و الگوهای تربیتی است که می‌تواند راه‌گشای والدین و مربیان باشد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که: ساختار، محتوا و کارکردهای تربیتی دعاهای انبیا برای فرزندان در قرآن کریم و روایات تفسیری چگونه صورت‌بندی می‌شود؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد این دعاها در سه سطح قابل تحلیل هستند: ساختار: شامل نحوه شروع و تضرع، نوع درخواست و شیوه بیان در ارتباط با خداوند است که خود الگویی تربیتی در آموزش مناجات است. محتوا: بر توجه هم‌زمان به ابعاد دنیوی و اخروی، به ویژه درخواست نسل صالح و شایسته تأکید دارد که نشان‌دهنده جامعیت نگاه تربیتی انبیاست. کارکردهای تربیتی نیز در سه محور اصلی جای می‌گیرند: فردی: تقویت امید، معرفت و تقوا در والد و فرزند؛ خانوادگی: ایجاد دغدغه تربیتی و تلاش برای داشتن خانواده‌ای مؤمن و متعالی؛ اجتماعی: ترویج عدالت و تربیت نسلی که در مسیر اصلاح جامعه گام بردارد. این تحلیل ساختارمند، رهیافت‌های عملی و ارزشمندی را برای تربیت مؤثر فرزندان بر اساس آموزه‌های قرآن و احادیث عرضه می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تربیت فرزند، قرآن، دعاهای قرآنی، خانواده در قرآن، نسل صالح.

۱. مقدمه

انسان در طول حیات خود، نیازمند آموختن بسیاری از مسائل است که در مواجهه با آن‌ها قرار دارد. تربیت، مقوله بسیار پیچیده‌ای است که هرکس از عهده آن بر نمی‌آید و انسان معصومی می‌خواهد که روش‌های تربیتی درست را به انسان‌ها نشان دهد. اگر انسان برای پاسخ به مسائل تربیتی، به سراغ انسان‌های غیر معصوم برود، به سعادت نخواهد رسید. تربیت درست در میان مکتب انبیا یافت می‌شود که در گستره هستی و جامعه انسانی، هدایت بشر را به عهده دارند. انبیا برای تربیت و مؤدب کردن انسان‌ها به آداب الهی، از شیوه‌ها و روش‌هایی متفاوت استفاده می‌کردند که گاهی در قالب دعا برای فرزندان‌شان بوده است. دعا، پیوند معنوی میان انسان و خداوند است که اثر تربیتی و سازندگی مهمی دارد. در دعا‌های انبیا آموزه‌های مختلفی از جنس تربیت گنجانده شده است. بسیاری از دعا‌های انبیا در شأن فرزندان‌شان صادر شده است؛ از این رو منبع مفیدی برای بررسی و تحلیل و استفاده از مضامین و ساختارهای آن‌هاست. نتایج این تحقیق و بررسی، برای استفاده والدین بسیار راه‌گشا خواهد بود. این پژوهش بر آن است که با مراجعه به دعا‌های انبیا در قرآن، به آن دسته از ادعیه‌ای پردازد که درباره فرزندان است و روش‌های تربیتی انبیا را از این منظر بررسی کند. همچنین با بررسی ساختار، محتوا و کارکردهای دعا‌های انبیا به خصوص با تأکید بر دعا برای فرزندان، مضامین تربیتی این دعا‌ها را تبیین کند.

این تحقیق بر آن است که برای پاسخ به بخشی از مسئله والدین و فرزندان، به سراغ انبیا برود و مقوله دعا‌های آن‌ها را بررسی کند که سرشار از مضامین تربیتی است. همان‌گونه که بدن انسان به غذا، حفظ و نگهداری نیاز دارد، روح انسان هم به حفظ و بالندگی نیاز دارد. غذا‌های مختلفی برای روح در نظر گرفته شده و یکی از اساسی‌ترین آن‌ها، دعاست. دعا جدا از اینکه در آرامش روح نقش بسزایی دارد، در تربیت آن نیز بسیار مؤثر است. در صورت پرداختن به این مسئله از منظر دعا‌های انبیا در قرآن، می‌توان جلوی بسیاری از نسخه‌های وارداتی غربی در تربیت را گرفت و از برکات قرآن در عرصه تربیت، بیش‌ازپیش بهره برد.

کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی نزدیک به موضوع این مقاله به نگارش در آمده‌اند. از میان آن‌ها می‌توان به گزینه‌های زیر اشاره کرد:

تدبّر در ساختار دعا، احمد رضا اخوت، انتشارات قرآن و اهل بیت نبوت، ۱۳۹۷: در این کتاب از

ساختار دعا مثل آداب دعا، اصول مربوط به دعا و... سخن گفته شده است.

دعاهای قرآنی، جواد محدثی، انتشارات مشعر، ۱۳۸۹: این کتاب به صورت کلی دعاهای قرآنی را آورده است و ذیل دعاها، توضیحاتی داده شده و برای هر کدام از دعاها عنوانی خاص آمده است؛ ولی تحقیق حاضر، دعاهای قرآنی انبیا را به صورت خاص، آن هم از منظر تربیتی بررسی کرده است.

دعاهای قرآن، حسین واثقی، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۹: در این کتاب نیز دعاهای قرآنی هر کدام از انبیا به صورت کلی آمده است.

«بررسی دعاهای انبیا در قرآن کریم» از خادم حسین حسینی، دانشجوی کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی: این پایان نامه در دو بخش تنظیم شده است. در بخش اول به اقسام دعاهای انبیا در قرآن و در بخش دوم به ویژگی های دعاهای انبیا پرداخته است؛ اما از منظر تربیتی آن ها را بررسی نکرده است.

«بررسی مضامین دعایی در قرآن کریم» از محمد انصاری راد، دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی: این پایان نامه به مباحث شناخت دعا، فرهنگ و آداب دعا پرداخته و بحثی از دعاهای انبیا نیاورده است.

«نقش دعا در تربیت انسان از دیدگاه قرآن و کلام معصومین» از مسعود قریب، دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی: این پایان نامه، نقش دعا در تربیت انسان را از جنبه های مختلف اخلاقی، اجتماعی، عاطفی و جسمانی بررسی کرده است؛ ولی تحقیق حاضر سعی دارد درباره مضامین محتوایی و کارکردی دعاهای انبیا از منظر تربیتی برای فرزندان به بررسی بپردازد.

«روش تربیت انسان در سیره انبیا از نگاه قرآن کریم»، نوشته محمدعلی مهدوی راد و عاطفه زرسازان، نشریه پژوهش دینی، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۸۵: در این مقاله، شیوه های تربیتی انبیا از قبیل موعظه، مهرورزی، عبرت آموزی، تشویق و تنبیه به بحث گذاشته شده است.

«آداب دعا در نیایش های انبیا»، نوشته عاطفه زرسازان، نشریه بینات، شماره ۵۵، پاییز ۱۳۸۶: در این مقاله، ضمن آوردن نیایش های انبیا، آداب دعا و ساختار آن مطرح شده است.

«جلوه‌های تربیت در دعا‌های قرآنی» نوشته دل‌آرا نعمتی پیرعلی، نشریه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۴۴، بهار ۱۳۸۸: این مقاله، اصول و روش‌های تربیتی مانند اسوه‌سازی، بیان نتایج اعمال، تبشیر و... را در خلال آیاتی ارائه کرده است که ارتباطی وثیق با دعا دارند؛ ولی تحقیق حاضر، تنها دعا‌هایی را بررسی کرده که از زبان انبیا بیان شده است.

«نقش تربیتی دعا در آیات و روایات»، نوشته عزیزه بهاری، نشریه رهرو دانش، زمستان ۱۳۹۱: در این مقاله بیشتر به جنبه تربیتی دعا و نیایش با اتکا به آیات الهی، احادیث و آثار و مدارک معتبر از اندیشمندان مختلف توجه شده است و صحبتی از ساختار دعاها و محتوای آنها به میان نیاورده است.

با جست‌وجوی پیشینه پژوهش‌های موجود، این نتیجه حاصل شد که عمدتاً روی ساختار دعا‌های انبیا کار شده است و کمتر به کارکردهای تربیتی دعا‌های انبیا پرداخته شده است. این تحقیق از نوع کاربردی است. روش پردازش اطلاعات از نوع توصیفی است و روش گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است.

۲. مفهوم‌شناسی

۱- ۲. دعا

دعا از ریشه «دعو» است به معنای کسی را بانگ‌زدن و خواندن (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ذیل ماده دعو)، صدازدن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۵۷/۱۴ - ۲۵۸) و به یاری طلبیدن (طریحی، ۱۳۷۵: ۱۴۱/۱). دعا در اصطلاح اهل شرع و به تعبیر مصباح المنیر، گفت‌وگو با حق تعالی است که یا به صورت طلب حاجت و درخواست حل مشکلات از درگاه اوست یا به نحو مناجات و یاد صفات جلال و جمال ذات اقدس اوست. دعا در اصطلاح شریعت اسلام یعنی اظهار نیاز و خواهش بندگان به درگاه خداوند (فیومی، ۱۴۱۴: ۱۷). دعا معنای عامی دارد که همان خواندن است؛ هرچند در آن، خواستن نباشد، همچنان که راغب به این مطلب توجه می‌دهد: «الدُّعَاءُ كَالْتِدَاءِ، إِلَّا أَنَّ التَّدَاءَ قَدْ يُقَالُ بِيَا، أَوْ أَيْ، وَ نَحْوَ ذَلِكَ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَضُمَّ إِلَيْهِ الْاسْمُ» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴). کلمه ذکر تا حدودی با دعا هم‌معناست. چنان که راغب در ماده ذکر به آن اشاره می‌کند که ذکر، یادآوری است (همان) و در ادامه این نکته را بیان می‌کند که هر سخنی را ذکر گویند (همان).

این معنا گذشته از کلمات متقدمین، در لسان علمای متأخر نیز آمده است (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۷۵). بنا بر این دعا، خواندن خداست و لزوماً بحث حاجت خواستن در آن نیست؛ بلکه گاهی صرفاً انس با خداست.

۲-۲. تربیت

در لغت، تربیت و پرورش را ایجادکردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی، تا به حدّ نهایی و تمام و کمال آن برسد تعریف کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۳۳۶). تربیت از ریشه «ربو» به معنای زیادت و فزونی و رشد و برآمدن گرفته شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲۶/۵). در اصطلاح، تربیت را با صنعت فرق گذاشته‌اند. صنعت یعنی ساختن، ولی تربیت عبارت است از پرورش دادن و به فعلیت رساندن و پروراندن استعدادهای درونی که به صورت بالقوه موجود است (مطهری، ۱۳۷۳: ۵۶). بنابراین، تربیت فرآیندی صوری و ساختاری (مانند صنعت) نیست؛ بلکه فرآیندی تکاملی است. در واقع، ماهیت اصلی تربیت بر پایه استخراج توانمندی‌های نهفته و هدایت رشد درونی به سوی حدّ کمال استوار است و برخلاف ساخت‌وساز ابزارهای مادی، بر شکوفایی ظرفیت‌های موجود تمرکز دارد. بر این اساس تربیت، نه ایجاد یک موجودیت جدید، بلکه فرآیند رسیدن استعدادهای بالقوه به مرحله کمال و فعلیت است.

۳. تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

از دیرباز تاکنون رایج‌ترین انتظار از دعا، کاربرد آن در تمّنای مستقیم از خدا برای قضای حاجات بوده است. این کاربرد که به شیوه‌های مختلفی پی گرفته می‌شود، ساده‌ترین نوع دعا و رویکرد عموم مردم است. رویکردهای مختلفی به دعا می‌توان داشت، برای نمونه برخی به دعا رویکرد تعلیمی دارند. از منظر این دسته، دعا مکالمه صرف نیست؛ بلکه در پی ایجاد برخی حالات در فرد دعاگر است (مهرش، ۱۳۸۹: ۱۶). کوتاه سخن اینکه، دعا یک معنای خاص دارد که همان خواستن از خداست و متفاهم از معنای دعا، بیشتر معنای دوم است.

با توجه به مطالبی که درباره دعا گفته شد، دعای انسان عبارت است از: «بروز مضطرانه نیاز یا توهم نیاز به رافع نیاز یا کسی که رافع نیاز پیدا داشته می‌شود برای رفع نیاز». از این رو، دعا دارای

مؤلفه‌های زیر است:

مؤلفه اول: دعاکننده یا داعی؛

مؤلفه دوم: دعاشونده یا مدعو؛

مؤلفه سوم: نیاز به رفع و رافع نیاز یا محتوای دعا؛

مؤلفه چهارم: بروز از روی اضطرار (شاخص کمال دعا).

از مجموعه مطالب یادشده چنین نتیجه گرفته می‌شود که دعا در ساختار انسان، نظام مدیریت خواسته‌های اوست که متناسب با شناخت او از نیازها و رفع نیازها، ساختار انسان را به صورت تکوینی و درونی و حقیقی برای طلب رفع نیاز به حرکت در می‌آورد تا به وسیله توجّه رافع نیاز، از عهده خواسته خود برآید (اخوت، ۱۳۹۵: ۳۱). در دعا‌های انبیا نسبت به فرزندان سه نوع مطلب درخور بررسی است:

۱. مطالب مرتبط با ساختار دعا: به این معنا که انبیا از چه ساختاری برای دعا نسبت به فرزندان بهره می‌بردند؛ یعنی باید ساختار دعاها را از منظر تربیتی تحلیل کرد، مانند اینکه مقدمه دعا چه باید باشد؟ دعا در چه سطحی باشد؟ بعد از دعا چه چیزی باید شکل بگیرد؟ در دعا باید از خواسته کم به زیاد حرکت کنیم یا از زیاد به کم؟ آیا ابتدا، دعا‌های اصلی را می‌خواهند و بعد فرعیات یا عکس آن است؟ آیا خواسته‌های دنیایی مقدم هستند یا آخرتی؟
- این پژوهش در ساختار، به دنبال بررسی ساختارهای دعا‌های انبیا درباره فرزندان است که می‌تواند الگوی مناسبی برای دعا کردن والدین برای فرزندان باشد.
۲. مطالب مرتبط با محتوای دعاها: یعنی باید از خدا چه اموری را برای فرزندان خواست؟ مطالب دنیوی و ناظر به دنیا مانند معیشت، اقتصاد، عزّت، آبرو و... یا مطالب آخروی؟
۳. مطالب مرتبط با کارکرد یا کاربرد دعا: به این معنا که انبیا از دعا برای فرزندان چه بهره‌ای می‌بردند؟ برای مثال ایجاد آرامش، ایجاد امید، ایجاد محبّت، ایجاد نظم، ایجاد بندگی و... .

۱ - ۳. ساختار دعا‌های انبیا برای فرزندان

پیش از بررسی تک تک محورهای ساختاری ادعیه انبیا، این نکته مفید خواهد بود که اساساً سه پایه، ساختار درونی تجربه دعا را شکل می‌دهند: یک. باور به خدایی زنده و متشخص؛ دو. باور به

حضور حقیقی و آنی او در هنگام دعا؛ سه. صمیمیتی واقع‌گرایانه که شخص با یک خدای حاضر پیدا می‌کند (مهروش، ۱۳۸۹: ۱۳۵). بر این اساس، در دعاهای انبیا این سه رکن را به‌خوبی می‌توان مشاهده کرد. در دعاهای انبیا، این محورها جزو ساختارهای اصلی آن است (ر.ک: اخوت، ۱۳۹۵: ۵۴ - ۷۲):

۱. دعاهای انبیا همراه با جهت‌گیری‌های اعتقادی است و دعاها در مسیر هدایت و ایمان خدا ابراز می‌شود:

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾
(بقره: ۱۲۶).

۲. توجه به اسمای حسناى الهی، یکی از مهم‌ترین محورهای دعاهای انبیاست که به مناسبت‌های گوناگون به اسمای مرتبط ارجاع داده می‌شود:

﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۷).

۳. دعا برای دیگران و عمل در جهت هدایت آن‌ها، محور دیگری از محورهای دعاهای انبیاست:

﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۷).

۴. توجه به فراگیر شدن هدایت و تفصیل آن و فراهم کردن مقدمات و بسترهای آن، از لوازم دعاهای انبیاست:

﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۹)

۵. مورد پذیرش و قبولی گرفتن دعا توسط پروردگار در هر حال و برای هر عملی، از دیگر ویژگی‌های دعاهای انبیاست:

﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ

الْعَلِيمِ ﴿آل عمران: ۳۵﴾.

﴿فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذَرَيْتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ (آل عمران: ۳۶).

﴿فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّىٰ لَكَ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (آل عمران: ۳۷).

۶. توجه به دریافت رحمت از جوار قرب خدا که به نزدیکی بیشتر به خدا می انجامد، پس زمینه دعا‌های انبیاست:

﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ (آل عمران: ۳۸).

۷. صمیمی بودن با خدا از ویژگی‌های بارزی است که از هر دعای نقل شده از انبیا برداشت می شود:

﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعُشِيِّ وَالْإِبْكَارِ﴾ (آل عمران: ۴۱).

۸. استعاذه، وجهی از جوه دعا‌های انبیاست که در هنگام مواجه شدن با آسیب‌های زندگی و سختی‌های آن ابراز می شود:

﴿وَنَادَىٰ نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ﴾ (هود: ۴۵).

﴿قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعْطُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾ (هود: ۴۶).

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَشْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَإِلَّا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ (هود: ۴۷).

۹. سختی‌های روزگار، باعث اتصال بیشتر انبیا به خدا و بروز احساس صمیمیت ایشان به خداست:

﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (یوسف: ۸۶).

۱۰. یکی از جلوه‌های زیبای دعاهای انبیا، استغفاری است که برای گناهان و اشتباهات دیگران ابراز می‌شود:

﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ (یوسف: ۹۸).

۱۱. یکی از دعاهای زیبای انبیا، پاک‌سازی جامعه و محیط خانواده از مظاهر شرک است:

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ابراهیم: ۳۵).

۱۲. یکی از دعاهای عملی انبیا، ترویج معنویات به‌ویژه نماز به‌عنوان اتصال‌دهنده انسان‌ها به خداست. اقامه نماز به‌عنوان دعای عملی انبیا برای تحقق ارزش‌های الهی است که در زندگی فردی و اجتماعی نمود و بروز دارد:

﴿رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ﴾ (ابراهیم: ۴۰).

﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْنِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾ (ابراهیم: ۳۷).

۱۳. حمد و ستایش خدا، پایه و اساس دعاهای انبیا در هنگام بهره‌مندی از نعمت‌های خداست:

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ (ابراهیم: ۳۹).

۱۴. هیچ نشانی از ناامیدی در استجابات در دعای انبیا دیده نمی‌شود:

﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾ (مریم: ۳).

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا﴾ (مریم: ۴).

۲ - ۳. محتوای دعاهای انبیا برای فرزندان

در برخی از آیات که در آن‌ها به دعا امر شده یا آیه‌هایی که در قالب دعا بیان شده، عمیق‌ترین و ناب‌ترین

مضامین اخلاقی - تربیتی و برترین ارزش‌های معنوی دیده می‌شود و به انسان می‌آموزد که از خدا چه بخواهد و حتی چگونه بخواهد (امیدی‌فر، ۱۳۷۷: ۲۳). در باب دعای انبیا برای فرزندان، می‌توان به دو نوع محتوا توجه کرد: دعا‌هایی که ناظر به دنیاست و دعا‌هایی که ناظر به آخرت است. البته در جای خود قابل اثبات است که درخواست حاجت از درگاه الهی، هرچند که حاجات دنیوی باشد، خود از شئون توحید محسوب می‌شود؛ چرا که دنیا و آنچه در آن است، از نعمت‌های خداست. البته در این میان باید تلاش کرد که تنها به بیان و درخواست حاجات دنیوی اکتفا نشود؛ بلکه حاجات اُخروی را نیز در کنار حاجات دنیوی خویش از خدای متعال طلب کرد تا زندگی دنیوی در راستای زندگی و حیات اُخروی قرار گیرد؛ چرا که خداوند این جهان را عالم احتیاج‌ها قرار داده است. انسان برای بقا و تکامل جسمانی و روحانی خود، مکلف به برطرف کردن نیازهای خود است. برای همین، یکی از کارهای مهم انسان‌های مؤمن برای نزول نعمت‌های الهی، اعم از نعمت‌های دنیوی و اُخروی، دعا و طلب آن از خدای متعال است. در قرآن به دعا و طلب حاجت از خداوند متعال، هم برای دنیا و هم برای آخرت توصیه شده است. خداوند در آیاتی از سوره بقره می‌فرماید:

﴿فَمَنْ النَّاسُ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ * وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ * أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾ (بقره: ۲۰۰ - ۲۰۲).

به هر صورت، درخواست امور دنیوی از خدا، نه تنها هیچ اشکال و ایراد و نقصی ندارد، بلکه موضوعی است که توسط بزرگان دینی نیز توصیه شده است. پیامبر اکرم می‌فرمایند:

برای هر حاجتی که دارید حتی اگر بند کفش باشد، دست خواهش به سوی خدای عزوجل دراز کنید؛ زیرا تا او، آن را آسان نکند، آسان نشود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۳/۹۰).

همچنین در حدیثی قدسی هم نقل شده که خداوند به حضرت موسی وحی می‌فرماید:

يَا مُوسَى سَلْنِي كُلَّ مَا تَخْتَاجُ إِلَيْهِ حَتَّىٰ عَلَفَ شَاتِكَ وَمَلَحَ عَجِينِكَ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۳، ۹۰)؛

ای موسی! هر چه نیاز داری از من بخواه، حتی علوفه گوسفند و نمک خمیرت را (نیز، ر.ک: طباطبایی، ۱۴۲۷: ۳۲۷/۱؛ معرفت، ۱۳۸۷: ۴۵/۵).

۱ - ۲ - ۳. دعا‌های دنیوی

دعا‌های دنیوی، دعا‌هایی هستند که محتوای آن ناظر به دنیاست، مانند: معیشت، اقتصاد، عزّت، آبرو و در ادامه، دعا‌های انبیا که محتوای دنیوی دارند بیان می‌شوند:

۱. دعا برای رهبری نسل

﴿وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ (بقره: ۱۲۴).

حضرت ابراهیم در این تقاضا این طور گفت تا بداند که آیا از نسل وی نیز کسانی به این مقام خواهند رسید یا نه؟ (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۸۰/۱). بهتر این است که این جمله از ابراهیم علیه السلام به صورت سؤال و تقاضا مطرح شود؛ یعنی خداوند! از فرزندان من نیز پیشوا و امام قرار بده (همان). از اینکه ایشان از خدا خواست تا این مقام را در ذریه‌اش نیز قرار دهد، معلوم می‌شود که این مقام در نظرش بسیار عظیم آمده و خدا هم در پاسخ ایشان فرمود که هر کسی لایق این مقام نیست. امام صادق علیه السلام در تفسیر عبارت ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ فرمود: «هیچ وقت سفيه، امام پرهیزکاران نمی‌شود» (بحرانی، ۱۴۱۵: ۳۲۲/۱). این مطلب را می‌توان دریافت که درخواست برای رهبری نسل، یکی از نکات مهم و درس‌آموزی است که در دعا‌های قرآنی انبیا برجسته است و نشان از بلندهمتی و نگاه آینده‌نگرانه انبیا در حق نسل خود دارد.

۲. دغدغه برای تربیت نسل

﴿وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ (بقره: ۱۲۴).

دغدغه برای داشتن نسل توحیدی، در کنار توجه به حیات ظاهری و مادی آن‌ها و توجه به کیفیت حیات آن‌ها نیز به بحث تربیت فرزندان عنایت دارد که برای والدین، توجه به آن در معارف قرآن سودمند است.

۳. دعا برای تسلیم فرمان‌بودن و پدیدآوردن امتی مسلمان از ذریه

﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُّسْلِمَةٌ لَّكَ﴾ (بقره: ۱۲۸).

در مجموعه آیات مورد بحث، ابراهیم و فرزندش اسماعیل، از خداوند جهان، پنج تقاضای مهم می‌کنند. این تقاضاها که به هنگام اشتغال به تجدید بنای خانه کعبه صورت گرفت، به قدری حساب شده و جامع تمام نیازمندی‌های زندگی مادی و معنوی است که انسان را به عظمت روح این دو پیامبر بزرگ خدا کاملاً آشنا می‌سازد که یکی از آنها این است که ما را تسلیم فرمان خود قرار ده و از دودمان ما، امتی که تسلیم فرمانت باشند، به وجود آور (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۵۵/۱). و این تأکید بر دودمان و نسل، از باب آن است که آنها سزاوار ترحم هستند و چون اگر آنها به صلاح برسند، پیروانشان نیز به صلاح خواهند رسید (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۱۵۸/۲).

مهم‌تر از امروز، توجه به فردای نسل هاست که باید از امروز برای آن برنامه داشت و دغدغه آن را در خود زنده نگه داشت. دعا، یکی از این ظرفیت‌هاست که در بستر آن، هم والدین را نسبت به فرزندان حساس‌تر می‌کند و هم از بستر اتصال معنوی در دعا، ظرفیت‌های فرامادی را نیز برای استجاب به میدان می‌آورد.

۴. دورنگری عاقلانه و خداپسندانه برای نسل

﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۹).

قرآن با نقل وصیت حضرت ابراهیم، گویا می‌خواهد این حقیقت را بازگو کند که شما انسان‌ها، تنها مسئول امروز فرزندانان نیستید؛ مسئول آینده آن‌ها نیز هستید. شما نباید تنها هنگام چشم‌پ بستن از جهان، نگران زندگی مادی فرزندان بعد از مرگتان باشید؛ بلکه به فکر زندگی معنوی آن‌ها نیز باشید. در ادامه نکته دوم که دغدغه‌مندی نسبت به فرزندان است، توجه مصداقی و عینی به این دغدغه، مهم و ضروری است و یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آن، توجه به آینده و دورنگری عاقلانه درباره آن‌هاست، پس ایشان خواسته علاوه بر فرزندی که در آن موقع داشته، تمامی ذریه آینده‌اش را هم به خود ملحق سازد، هم‌چنان که در جای دیگر از آن جناب نقل کرده که گفته است: ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ (شعراء: ۸۴) و باز در جای دیگر خدای تعالی گفت و شنود خود را با وی چنین حکایت کرده است: ﴿إِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي﴾ (بقره: ۱۲۴) (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷۸/۱۲).

۵. دعا برای حفظ فکر و عقیده صحیح

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ابراهیم: ۳۵).

برای رسیدن به حیات طیبه و زندگی مؤمنانه، باید جامعه، الهی و توحیدی شود و این با تربیت توحیدی افراد حاصل می‌شود. برای همین، باید هرکس در قبال خود و خانواده‌اش، احساس مسئولیت کند. مهم‌ترین علقه بین این افراد در خانواده و با محوریت والدین نسبت به فرزندان شکل می‌گیرد که نباید از آن غافل بود. دعا‌های انبیا بهترین تذکر را به پدران و مادران درباره این امور می‌دهد.

۶. دغدغه دوری از بت‌پرستی فرزندان

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ابراهیم: ۳۵).

دعا‌های انبیا به دلیل عصمت آن‌ها، شایستگی این را دارد که مانند آیینه‌ای مقابل انسان قرار گیرد و دائماً خود و دعا‌هایش را با آن محک بزند. دغدغه‌های انبیا در بستر دعاها به خصوص برای فرزندان‌شان که در قرآن بیان شده است، فرصتی برای توجه دادن همه والدین است نسبت به دغدغه‌هایی که باید آن‌ها هم داشته باشند، مثل دغدغه دوری از شرک و کفر و الحاد برای فرزندان، آن‌گونه که حضرت ابراهیم در حق فرزندانش این دعا را می‌کرد. در این باره در بحث حفظ فکر و عقیده صحیح اشاره شد و این گزینه از باب ذکر خاص بعد از عام است که یکی از مهم‌ترین نمونه‌های آن، همین دغدغه دوری از بت‌پرستی آن‌هاست. مسئله اصلی در این دعا، مبارزه با بت‌پرستی است که حتی پیامبران معصوم و بت‌شکن نیز تقاضایی را در این زمینه از خدا می‌کنند. این درست شبیه تأکید کردن پیامبر در وصایایش به علی یا امامان دیگر نسبت به جانشین خود در زمینه نماز است که هرگز احتمال ترک آن درباره آن‌ها مفهوم نداشت؛ بلکه اصولاً نماز با تلاش و کوشش آن‌ها بر پا شده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۶۷/۱۰).

۷. توجه قلوب و افکار مؤمنان نسبت به فرزندان و مکتب او

﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ﴾ (ابراهیم: ۳۷).

عبارت «مَنْ ذُرِّيَّتِي» جانشین مفعول «اسكنت» است و «من» در آن، تبعیض را می‌رساند و منظور ابراهیم علیه السلام از ذریه‌اش همان اسماعیل و فرزندان او است که از وی پدید می‌آیند، نه اسماعیل به تنهایی، برای اینکه دنبالش گفته است: «رَبَّنَا لِيُثَبِّتُوا الصَّلَاةَ»؛ اگر اسماعیل به تنهایی مقصود بود نمی‌بایست لفظ جمع به کار برد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷۶/۱۲). به تعبیر تفسیر مجمع البیان، حضرت ابراهیم از خداوند مسئلت می‌کند که دل‌های مردم را متوجه آن سرزمین گرداند تا فرزندان او را دوست بدارند، با آن‌ها انس بگیرند و وسایل زندگی و امور اقتصادی آن‌ها فراهم شود. بدیهی است که اگر خداوند، دل‌های مردم را به‌خاطر حج و عمره و تجارت، متوجه آن‌جا نمی‌کرد، زندگی بر ساکنان آن‌جا دشوار بود (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۹۰/۶). بر این اساس حضرت ابراهیم به همه آموخت که دل‌ها و اختیار آن‌ها در دست خداست و می‌توان توجه قلوب را از خدا خواست، به‌خصوص برای فرزندان.

۸. درخواست بهره‌مندی ذریه از ثمرات

«وَأَرْزُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ» (ابراهیم: ۳۷).

در عوالی اللّٰهالی از حضرت امام محمد باقر علیه السلام روایت شده که حق تعالی دعای ابراهیم را اجابت نمود و از آفاق انواع میوه‌ها به مکه می‌برند و هر چه در بلاد شرق و غرب به‌هم رسد، در مکه نیز به‌هم می‌رسد تا آنکه حکایت کرده‌اند که در یک روز در آن‌جا هم میوه بهاری و تابستانی و هم میوه پاییزی و زمستانی یافت می‌شود (حویزی، ۱۴۱۵: ۵۵۱/۲؛ اشکوری، ۱۳۷۳: ۶۴۳/۲). درخواست بهره‌مندی فرزندان از ثمرات و برکات دنیوی، نه تنها مذموم نیست، بلکه جزو اموری است که انبیا در دعاها برای فرزندان به آن توجه داشته‌اند. البته همین را هم در دعاها با پیوست الهی همراه می‌کنند، همان‌گونه که حضرت ابراهیم علیه السلام این درخواست را در کنار مفهوم شکر آورد تا جهت و وجه این حاجت مشخص‌تر شود.

۹. استمداد از خدا برای اقامه نماز خود و فرزندان

«رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ» (ابراهیم: ۴۰).

حضرت ابراهیم از خدا می‌خواهد که پروردگارا مرا آماده و برپاکننده نماز و کوشا در آن قرار ده (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۹۵/۳). اگر به فرزندان تأکید نمود از این جهت بود که خدا به ایشان از آینده گفته بود و نیز استنباطی بود که از امت‌های پیشین داشتند (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۸۱/۷). این

دغدغه برای فرزندان، برای والدین امروز هم قابل توجه است. برای تربیت فرزندان، باید اهل فکر بود. در کنار اهل فکر بودن و پیگیری های تربیتی مرتبط با عناصر زمینی، باید از ظرفیت های معنوی هم کمک گرفت. بسنده نکردن به عناصر مادی در تربیت را باید از دعا های انبیا آموخت که از خدا برای اقامه نماز خود و فرزندانشان مدد می گیرند و دست به دعا بلند می کنند.

۱۰. توجه داشتن به نسل بعد

﴿رَبِّ اجْعَلْ لِّي مَقِيَمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ﴾ (ابراهیم: ۴۰).

یکی از برکات توجه به دعا های انبیا این است که انسان را از عرصه های محدودی که مانع از بلند اندیشی می شود، نجات می دهد و افق های جدیدی را برای انسان می گشاید. یکی از این امور، توجه دادن به فراتر از حصار زمانه خود و دیدن فردای نسل هاست.

۱۱. آموزش صبر به فرزندان

﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ (یوسف: ۸۳).

تربیت در حالت های غیر مستقیم، بسیار مؤثرتر از حالت های مستقیم است. یکی از حالت های غیر مستقیم، در بستر نیایش ها و صحبت هایی است که هر چند با خدای متعال است، اما فرزندان را هم درگیر می کند. در ماجرای حضرت یعقوب، آموزش صبر به زیبایی و کاملاً غیر مستقیم به فرزندان انجام شده است. به تعبیری، گاهی باید به در گفت تا دیوار بشنود.

۱۲. درخواست کنار هم بودن با فرزندان

﴿عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ (یوسف: ۸۳).

در این که فرمود امیدوارم خداوند همه آنها را به من بازگرداند منظور یوسف و بنیامین و یهودا است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳۸/۳؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۵۷/۶)؛ چرا که یکی از نیاز های دنیوی والدین این است که دوست دارند فرزندانشان در کنارشان باشند. این حاجت در کنار ظاهر دنیوی خود که شاید قدری احساسی جلوه کند، منشأ برکات بسیاری است که شایسته است به آن توجه شود. در کنار هم بودن فرزندان با محوریت والدین، بستر بهره مندی های بسیاری است که در گذشته از آن سود می جستند و امروز با سبک زندگی غربی و زندگی آپارتمان نشینی، بسیاری از آن ها فراموش شده است.

۱۳. آموزش مایوس نشدن از قدرت خدا

﴿يَا بَنِي أَذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيَاسُّوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْئُسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾ (يوسف: ۸۷).

یکی از نقاط کلیدی برای زندگی و حیات طیبیه در دنیا این است که انسان امیدش را از دست ندهد. این باور و نگاه مثبت را باید به همراه داشت و همچنین به فرزندان و نسل بعد منتقل کرد. این نگاه بلند را حضرت یعقوب در بستر خیرخواهی خود و نیز در قالب نیایش به فرزندانش منتقل می کند و مایوس نشدن از قدرت خدا را به آن ها می آموزد.

۱۴. توجه دادن عالمانه و حکیمانه به افعال الهی

﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ * يَا بَنِي أَذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيَاسُّوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيْئُسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾ (يوسف: ۸۶ - ۸۷).

در دل دعا، می توان سراغ از تربیت فرزندان گرفت. با ظاهر دعا می توان فرزندان را آموزش داد؛ همان گونه که حضرت یعقوب در فرازونشیب فراق و وصال فرزندش حضرت یوسف، این تربیت توحیدی را مدنظر خود قرار داده و این عنایت عالمانه را دارد که فرزندانش را با تفکر توحیدی آشنا کند، هرچند در بستر صحبت خودش با خداست.

۱۵. درخواست فرزند و نسل پاک

﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾ (آل عمران: ۳۸).

توجه به مقدمه و مؤخره این دعاها الهام بخش است. اینکه حضرت زکریا با دیدن کرامتی از زندگی حضرت مریم، این دعا را می کند و اینکه دقیقاً چه می خواهد و چگونه می خواهد، مهم است. برای والدین این سبک از دعا کردن، درخور الگوبرداری است؛ از کمک گرفتن پدیده های اطراف برای توجه بیشتر به کرامت الهی تا مددگرفتن از اسمای الهی مانند همین آیه که حضرت از صفت سمیع الدعابودن خدا استمداد می کند تا در نهایت از او نسلی پاک را بخواهد. همه این ها، نکات کلیدی است که در این درخواست از خدا آمده است.

۱۶. توجه به فرزند برای تداوم و تحقق هدف معنوی در دنیا

﴿وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾ (مریم: ۵).

فرزند با همه برکاتی که دارد، می‌تواند سکویی برای امتداد یافتن انسان باشد. اگر والدین با این نگاه فرزندان را ببینند، این دعای مادی بهترین ظرفیت توسعه وجودی آن‌هاست. سال‌های سال بعد از آن‌ها و در زمانی که والدین در قید حیات نیستند، فرزندان، نام و مرامشان را زنده خواهند کرد. این دعای حضرت زکریا، تذکر مهمی برای وسعت دادن به خود، حتی بعد از زندگی دنیایی است؛ از طریق و بستر فرزندی که جانشین والدین و در مسیر تحقق اهداف و مأموریت‌های والدینشان قدم برمی‌دارند.

۱۷. درخواست فرزند صالح و مورد رضایت الهی

﴿يَرْبُّنِي وَيَرْبِّ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا﴾ (مریم: ۶).

دعاهای انبیا در دل خواسته‌های مادی، یک پیوست الهی نیز دارد و آن، توجه به مرکز عالم یعنی خدای متعال و جلب رضایت اوست؛ بدین معنا که حتی هنگام درخواست‌های مادی و زمینی نیز می‌توان سراغ از معنویت گرفت و دنبال رشد و کمال روحی و معنوی بود. به تعبیری دیگر، از دل همین نیازهای مادی و زمینی نیز می‌توان به خدا رسید و درصدد کسب مراتب بالای معرفتی و عرفانی بود.

۱۸. دلسوزی و دغدغه هدایت برای فرزندداشتن

﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ﴾

(هود: ۴۵).

با همه تفاسیری که از این آیه نورانی شده است، ماجرای حضرت نوح، یادآور این حقیقت است که والدین تا آخرین لحظه نباید نسبت به هدایت فرزندانشان دلسرد شوند و این دغدغه را باید همیشه زنده نگه داشت.

۱۹. درخواست فرزند و تأکید بر اهل صلاح بودن او

﴿رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ (صافات: ۱۰۰).

دعاهای مادی انبیا در کنار توجه به کمیت، به کیفیت آن نیز توجه دارد. آن‌ها اگر برای نسل و فرزندداشتن دعا می‌کنند، برای صلاح و فلاحشان نیز سنگ تمام می‌گذارند.

دعاهای دنیوی	
عنوان دعا	نشانی آیه
۱. دعا برای رهبری نسل	بقره: ۱۲۴
۲. دغدغه برای تربیت نسل	بقره: ۱۲۴
۳. دعا برای فرزند پاک	آل عمران: ۳۸
۴. دعا برای تسلیم فرمان بودن و پدید آوردن امتی مسلمان از ذریه (توجه به نسل آینده)	بقره: ۱۲۸
۴. دورنگری عاقلانه و خداپسندانه برای نسل	بقره: ۱۲۹
۵. دعا برای حفظ فکر و عقیده صحیح	ابراهیم: ۳۵
۶. دغدغه دوری از بت پرستی فرزندان	ابراهیم: ۳۵
۷. توجه قلوب و افکار مؤمنان نسبت به فرزندان و مکتب او	ابراهیم: ۳۷
۸. درخواست بهره‌مندی ذریه از ثمرات	ابراهیم: ۳۷
۹. استمداد از خدا برای اقامه نماز خود و فرزندان	ابراهیم: ۴۰
۱۰. توجه داشتن به نسل بعد	ابراهیم: ۴۰
۱۱. آموزش صبر به فرزندان	یوسف: ۸۳
۱۲. درخواست کنار هم بودن با فرزندان	یوسف: ۸۳
۱۳. آموزش مایوس نشدن از قدرت خدا	یوسف: ۸۷
۱۴. توجه دادن عالمانه و حکیمانه به افعال الهی	یوسف: ۸۶ - ۸۷
۱۵. درخواست فرزند و نسل پاک	آل عمران: ۳۸
۱۶. توجه به فرزند برای تداوم و تحقق هدف معنوی در دنیا	مریم: ۵
۱۷. درخواست فرزند صالح و مورد رضایت الهی	مریم: ۶
۱۸. دلسوزی و دغدغه هدایت برای فرزند داشتن	هود: ۴۵
۱۹. درخواست فرزند و تأکید بر اهل صلاح بودن او	صافات: ۱۰۰

یکی از بیشترین تکرارها در این دعاها، بحث نسل طیب و پاک بود که بسیار درخور توجه است. توضیح مطلب آنکه، اسلام، تولید نسل صالح را امری بسیار نیکو و شایسته می‌داند. این مطلب از چند دعای انبیا در قرآن فهمیده می‌شود. یکی از این دعاها، دعای زکریای پیامبر است. آن حضرت در

کهن سالی و در حالی که همسر او پیر، عقیم و نازا بود، از درگاه الهی نومید نشد و از خداوند طلب فرزند کرد تا نام نیک او را به یادگار بگذارد. از این دعا چند نکته فهمیده می‌شود: برخورداری از فرزند و نسلی که ادامه‌دهنده یاد و خاطره آدمی باشد، امری نیکو و پسندیده است تا جایی که زکریا در کهن سالی نیز آن را از خداوند طلب می‌کند. در منطق دینی، پیش از همه چیز، هدایت و پاکی نسل و فرزندان مهم است. از این رو، اولیای خدا حتی هنگام دعا برای فرزنددار شدن، اول درخواست می‌کردند که آن فرزند، صالح و پاکیزه باشد. اسلام، مهم‌ترین حقوق والدین بر فرزندان را تربیت دینی و به‌ویژه آموزش نماز و قرآن به آنان دانسته و به همین جهت، مؤمنان به تربیت دینی فرزندانشان عنایت خاصی داشتند. نامه حکیمانه امام علی (ع) به فرزندش و پند و اندرزهای حکیمانه لقمان به فرزندش، نمونه‌های برجسته این مدعا هستند؛ همچنین از این دعاها فهمیده می‌شود که نباید به جهت ناممکن بودن امری در نظر خود، از دعا صرف‌نظر کرد. چه بسا خدایی که یک عمر به زکریا و همسر عقیم و نازایش فرزند نداد، اما به یکباره به او فرزند نیکویی چون یحیی عطا کند که نامش در تاریخ جاودانه بماند.

۲-۲-۳. دعا‌های اخروی

در کنار توجه به دنیا، برخی از دعا‌های انبیا، ناظر به بُعد اخروی است که در ادامه، به بیان آنها می‌پردازیم:

۱. دعا برای قبولی عمل

﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۷).

قبولی عمل، ناظر به آخرت است.

۲. پذیرش توبه

﴿وَتُبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ (بقره: ۱۲۸).

در کنار دنیا، باید به مفاهیمی مانند توبه و انابه و بازگشت به خدا توجه داشت و آن را از خداوند برای خود و فرزندان تمنا کرد.

۳. به فکر قیامت فرزندان بودن

﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ﴾ (ابراهیم: ۴۱).

والدین در دعا‌های خود، آخرت فرزندان را فراموش نمی‌کنند.

۴. آموزش طلبی برای فرزندان

﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ (یوسف: ۹۸).

هرچه هم که فرزندان بد باشند، شایسته است نگاه رؤفانه والدین شامل حالشان شود. دعای حضرت یعقوب برای فرزندان نادم و تائب خود، الگویی برای سبک دعای والدین برای فرزندان است.

دعاهای أُخروی	
عنوان دعا	نشانی آیه
۱. دعا برای قبولی عمل	بقره: ۱۲۷
۲. پذیرش توبه	بقره: ۱۲۸
۳. به فکر قیامت فرزندان بودن	ابراهیم: ۴۱
۴. آموزش طلبی برای فرزندان	یوسف: ۹۸

۳ - ۳. کارکردهای دعاهای انبیا برای فرزندان

دعا، هم برای خواندن است و هم برای خواستن؛ خواندن برای اهداف مختلفی است، مانند: حمد و تسبیح و تهلیل الهی، مناجات و رازونیز، معرفت رب و شناخت مقام عبد، اعتراف به گناهان و بیان فروتنی، و خواستن برای تمام نیازهای مادی و معنوی است. این دعا، کارکردها و فواید مختلفی می‌تواند داشته باشد؛ از کارکردهای فردی گرفته همچون: امید، معرفت و تقوا تا کارکرد خانوادگی مثل: داشتن نسل و خانواده مؤمن و دغدغه تربیتی آنها تا کارکردهای اجتماعی، مانند: عدالت و تربیت. یکی از کارهایی که ناشی از محبت والدین است، دعاکردن آنها برای فرزند است که گاه با همراهی اعضای خانواده صورت می‌پذیرد. این شیوه در سیره ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نیز به چشم می‌خورد. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید:

كَانَ أَبِي إِذَا أَحْزَنَهُ أَفْرَجَمَعَ النِّسَاءَ وَالصِّبْيَانَ ثُمَّ دَعَا وَأَمَّنُوا (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۶، ۲۹۷)؛

پدرم هر وقت دچار غم و اندوه می‌شد، زنان و کودکان را دور هم جمع می‌کرد و دعا می‌فرمود و آنها آمین می‌گفتند.

این عمل امام معصوم (علیه‌السلام)، نشان‌دهنده رحمت ویژه خدا به زنان و کودکان است که به واسطه آنها، دعا را مستجاب می‌کند و از طرفی، آموزش شیوه دعاکردن به خانواده است. در این بخش

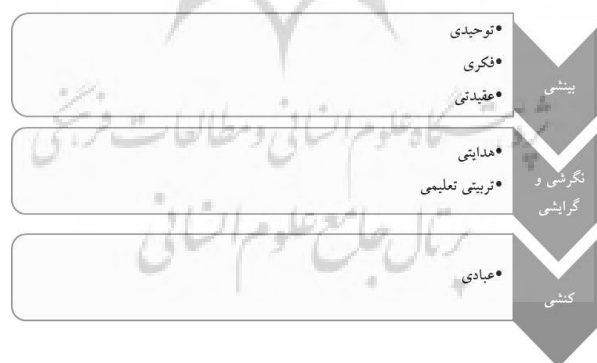
به این مسئله توجه می‌شود که انبیا، از دعا برای فرزندان چه بهره‌ای می‌بردند؟ بر اساس مطالعه و تدبّر در تمام آیاتی که ناظر به دعاهاى انبیا برای فرزندان است و نیز مبتنی بر مراجعه به تفاسیر ناظر به آیات، کارکردهای زیر برای ادعیه انبیا تصوّر شدنی است. نتیجه این تحقیق، ابتدا در جدول زیر به صورت منضبط و دسته‌بندی شده ارائه شده و در پایان به عنوان جمع‌بندی، به صورت تیتّر، عناوین بیان و سپس دسته‌بندی می‌شود:

نام پیامبر	نام سوره: شماره آیه	عنوان دعا	کارکرد دعا
حضرت ابراهیم علیه السلام	بقره: ۱۲۴	دغدغه برای تربیت نسل، دعا برای رهبری نسل	تربیتی
	بقره: ۱۲۷ - ۱۲۹	پدیدآوردن امتی مسلمان از ذریه (توجه به نسل آینده)؛ پیدا کردن دغدغه هدایت	تربیتی و هدایتی
		دورنگری عاقلانه و خداپسندانه حاکمی از وسعت نظر و سوز و عشق درونی	هدایتی
		توجه به نسل آینده	تربیتی
	ابراهیم: ۳۵ - ۴۱	دعا برای حفظ فکر و عقیده صحیح	فکری و عقیدتی
		توجه قلوب و افکار مؤمنان نسبت به فرزندان و مکتب او؛ بهره‌مند شدن ذریه از ثمرات	عقیدتی و تربیتی
		استمداد کردن از خداوند برای اقامه نماز خود و فرزندان؛ به فکر نسل قبل و بعد بودن؛ به فکر قیامت خود، فرزندان و جامعه بودن	عبادی و هدایتی
حضرت یعقوب علیه السلام		دغدغه دوری از بت‌پرستی فرزندان	هدایتی
	یوسف: ۸۳ - ۸۷	یاد دادن صبر به فرزندان؛ یاد دادن مایوس نشدن از قدرت خداوند به فرزندان؛ یاد دادن باور و توجه عالمانه و حکیمانه به افعال الهی به فرزندان	تربیتی، نگرشی و بینشی
حضرت زکریا علیه السلام		یاد دادن صبر به فرزندان؛ یاد دادن باور و توجه عالمانه و حکیمانه به افعال الهی به فرزندان	تربیتی
	آل عمران: ۳۸	درخواست فرزند و نسل پاک؛ چون ارزش ذریه و فرزندان، به پاکی آن‌هاست.	تربیتی

نام پیامبر	نام سوره: شماره آیه	عنوان دعا	کارکرد دعا
	مریم: ۵	مردان خدا، از وارث بد می ترسند: «خِفْتُ الْمَوَالِي مِنْ وَرَائِي»؛ اولیای خدا، فرزند را بیشتر برای تداوم اهداف معنوی خود می خواهند: «وَلِيًّا»	تربیتی
	مریم: ۶	اگر اولاد مورد رضایت خدا باشد، رحمت است: «وَاجْعَلْهُ زَكَاةً رَحِيمًا»؛ از خداوند، فرزند صالح بخواهیم: «وَاجْعَلْهُ زَكَاةً رَحِيمًا»	توحیدی مبتنی بر جریان رحمت ربوبی
حضرت نوح علیهِ السَّلَام	هود: ۴۵	دلسوزی نوح برای پسرش در قالب استفسار از خدای تعالی و ادبی که آن حضرت در سخن گفتن درباره پسرش، در برابر احکم الحاکمین به کار برده است	تربیتی و هدایتی

جمع بندی کارکردهای دعاهاى انبیا را می توان در محورهای برشمرد: ۱. فکری و عقیدتی؛ ۲. توحیدی مبتنی بر جریان رحمت ربوبی؛ ۳. هدایتی؛ ۴. بینشی؛ ۵. نگرشی؛ ۶. تربیتی - تعلیمی؛ ۷. عبادی. در یک جمع بندی بهتر و فشرده تر می توان آن را ناظر به عرصه های زیر دانست:

۱. دعاهاى ناظر به حوزه بینشی (فکری، عقیدتی، توحیدی و...);
۲. دعاهاى ناظر به حوزه نگرشی و گرایشی (هدایتی، تربیتی و...);
۳. دعاهاى ناظر به حوزه کُنشی (عبادی و...).

شکل ۱: کارکردهای دعاهاى انبیا برای فرزندان در قرآن

۱. هرچند می توان از یک حیث، همه این ابعاد را تربیتی نامید، اما به جهت غلبه و نیز قرابت آن به بحث تعلیم، تحت این عنوان به طور مستقل بحث شده است.

۴. نتیجه‌گیری

در دعاهای انبیا دربارهٔ فرزندان، سه نوع مطلب درخور بررسی است: مطالب مرتبط با ساختار دعا، مطالب مرتبط با محتوای دعاها و مطالب مرتبط با کارکرد یا کاربرد دعا. در محتوای دعاهای انبیا، توجه به هر دو بُعد دنیوی و آخروی دیده می‌شود که دعا برای نسل صالح در آن برجسته است. یکی از بیشترین تکرارها در این دعاها، بحث نسل طیب و پاک است که بسیار درخور توجه بوده و دارای فروعات درس‌آموزی است. دورنگری عاقلانه و خداپسندانه برای نسل و دعا برای حفظ فکر و عقیدهٔ صحیح آن‌ها و دغدغه‌داشتن در این باب، در دعاها برای والدین بسیار الهام‌بخش است.

این دعاها، کارکردها و فواید مختلفی دارد. کارکردهای فردی آن عبارت‌اند از: امید، معرفت و تقوا. کارکرد خانوادگی دعا مثل: داشتن نسل و خانواده‌ای مؤمن و دغدغهٔ تربیتی آن‌هاست. کارکردهای اجتماعی نیز عبارت‌اند از: عدالت و تربیت. در یک جمع‌بندی بهتر و فشرده‌تر، می‌توان آن‌ها را ناظر به این عرصه‌ها دانست: دعاهایی ناظر به حوزهٔ بینشی (فکری، عقیدتی، توحیدی و...)، دعاهایی ناظر به حوزهٔ نگرشی و گرایشی (هدایتی، تربیتی و...) و دعاهایی ناظر به حوزهٔ کنشی (عبادی و...).

پیشنهادهای

از آن‌جا که موضوع بحث این پژوهش آیاتی است که دربارهٔ انبیا و دعاهای آن‌ها دربارهٔ فرزندان است، به جهت پیشنهاد، می‌توان به این موضوعات نیز اندیشید:

الف: بررسی نقش دعاهای والدین در تربیت فرزندان در قرآن؛

ب: بررسی دعاهای والدین در تربیت فرزندان در آینهٔ روایات؛

ج: بررسی دعاهای انبیا دربارهٔ فرزندان در آینهٔ روایات؛

د: بررسی دعاهای مطلوب والدین در تربیت فرزندان در آینهٔ آیات و روایات.

ه: تحلیل تربیتی دعاهای انبیا برای فرزندان در قرآن با رویکرد تطبیقی و بیان راه‌کارهایی

برای امروز.

کتاب نامه

قرآن کریم.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع.

۲. اخوت، احمد رضا، (۱۳۹۵ش)، تدبر در ساختار دعا، تهران: انتشارات قرآن و اهل بیت نبوت.

۳. اشکوری، محمد بن علی، (۱۳۷۳ش)، تفسیر شریف لاهیجی، تصحیح: جلال الدین محدث ارموی، تهران: دفتر نشر داد.

۴. امید فرد، عبدالله، (۱۳۷۷ش)، نقش دعا در زندگی اجتماعی، قم: میثم تمار.

۵. بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۵ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق: بنیاد بعثت، واحد تحقیقات اسلامی، قم: موسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.

۶. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الکتاب الإسلامي.

۷. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸ش)، حکمت عبادات، تحقیق: حسین شفیعی، قم: اسراء.

۸. حویزی، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین، تصحیح: هاشم رسولی، قم: اسماعیلیان.

۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴ش)، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران: مرتضوی.

۱۰. طباطبائی، محمد حسین، (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

۱۱. ———، (۱۴۲۷ق)، تفسیر البیان فی الموافقة بین الحديث و القرآن، تحقیق: اصغر ارادتی، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

۱۲. طبرسی، فضل بن الحسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح: فضل الله یزدی طباطبائی و هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو.

۱۳. طریحی، فخرالدین بن محمد، (۱۳۷۵ش)، مجمع البحرين، تهران: مرتضوی.

۱۴. فیومی، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ق)، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: مؤسسه دار الهمجره.
۱۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۴۱۵ ق)، تفسیر الصافی، مقدّمه و تصحیح: حسین اعلمی، تهران: مکتبه الصدر.
۱۶. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، (۱۳۶۸ ش)، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین درگاهی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۱۷. لیثی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ، قم: دارالحديث.
۱۸. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۹. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۳ش)، تعلیم و تربیت در اسلام، قم: صدرا.
۲۰. معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۷ ش)، التمهید، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۲. مهروش، فرهنگ، (۱۳۸۹ش)، مروری بر گستره دعاپژوهی، تهران: بصیرت.
۲۳. واتقی، حسین، (۱۳۷۷ش)، دعاهاى قرآن، قم: بوستان کتاب.